
ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

УДК 94(477)"1920-30-і"-054.57

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
В УКРАЇНІ У 20–30-ті рр. ХХ ст.**

Конончук І. М.

У статті аналізуються культурно-освітні аспекти життя національних меншин в селах України у 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема, надбання і проблеми в галузі освіти та культури.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье проанализированы культурно-образовательные аспекты жизни национальных меньшинств в деревнях Украины в 20–30-х гг. XX века, в частности, достижения и проблемы в образовании и культуре.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

This author analyzes cultural and educational aspects of the life of ethnic minorities in Ukrainian villages in the 1920s and 1930s, in particular, the attainments and problems in the field of education and culture.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Постановка проблеми. Міжнародний досвід національних відносин свідчить, що національна проблема є однією з найбільш важливих сьогодні. Особливо це стосується держав, де присутній багатонаціональний спектр народного представництва. Тільки толерантна національна політика може створити умови для стабільного розвитку такого державного утворення. Україна також є багатонаціональною державою і найважливішим завданням є не лише теоретичне обґрунтування, але й практичне втілення такої національної політики, яка б забезпечила розвиток як українців, так і інших народів нашої держави.

Аналіз досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у розробку проблем реалізації національної політики у 20–30-х рр. ХХ ст. зробили Г. Єфименко, Н. Кривець. Критично проаналізовано діяльність так званих "класових селянських спілок і добровільних товариств" грецької, польської, болгарської національних меншин у дисертаціях П. Наседкіної, О. Калакури, Н. Мельник, Д. Балуби, А. Черкаського, О. Обидьонові. На сучасному етапі дослідження національно-культурного будівництва в Україні знайшли своє логічне продовження в публікаціях І. Ващенко, О. Коляструк. Вивчаючи регіональні особливості життя національних меншин 1920-х – 1930-х рр., В. Нестеренко вивчав проблеми українізації адміністративного апарату Поділля. Низку особливостей політики українізації Донбасу виявила І. Богінська. К. Колісник зауважив, що найкраще вона проходила там, де мала підтримку населення: у шкільній освіті та в низовому радянському апараті. У дослідженнях Л. Чорної та О. Жуковського проаналізовано процеси суспільно-політичного і культурного розвитку національних меншин окремих регіонів республіки. Ю. Шаповал простежив формування тоталітаризму в Україні. Проте питання розбудови національно-культурних інституцій у селах України у 20-х рр. ХХ ст. певною мірою науковцями не досліджене. Тому **мета статті** – на основі джерельної та монографічної літератури охарактеризувати культурно-освітній рівень розвитку етнонаціональних меншин у селах України у процесі національно-культурного будівництва 1920-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У 20–30-х рр. ХХ ст. національні меншини, які проживали на території УСРСР мали значні надбання в галузі освіти та культури. За рівнем грамотності вони перевершували українське і російське населення. Так, у середині 20-х років на 1000 українців припадало 283 грамотних, росіян – 454, поляків – 601, німців – 623, євреїв – 651 [13, арк.16].

Велику частку письменних (понад 50 %) мали: татари – 54,5 %, вірмени – 62,9 %, білоруси – 66,4 %, чехи – 74,5 %, латиші – 86,1 %, караїми – 89,7 %. Менше грамотних було серед албанців – 46,0 %, ассирійців – 20 %, циган – 7,8 %. Співвідношення між загальною кількістю письменних і тими, хто володів рідною писемістю в албанців становило 0,4 %, у циган – 8 %, білорусів – 4,6 %, караїмів – 13,9 %, мордві – 22,4 %, литовців – 26,0 %, вірмен – 56,5 %, латишів – 50,3 %, грузинів – 56,8 %, чехів – 66,4 %, татар – 74,8 %, інших малочисельних національних меншин – 54,2 % [11, арк. 42].

У 20-ті роки була створена радянська система шкільної освіти, яка включала в себе чотирирічні та семирічні школи I і II ступеня, їх кількість з року в рік зростала. Якщо у 1925 р. було 1256 шкіл національних меншин, то у 1926 р. – 1522, а в 1927 р. число їх збільшилося до 1540 одиниць. Ці школи у 1927 р. охоплювали дітей національних меншин: німецьких – 63 %, болгарських – 60 %, єврейських – 26 %, польських – 31,7 % [1, арк. 10].

Відносне зростання шкільної мережі в місцях компактного проживання національних меншин ще не розв'язувало проблеми національної школи. Для її вирішення необхідно було створити умови, які б забезпечили навчання всіх дітей шкільного віку рідною мовою. Для цього потрібно було відкрити цілу низку нових шкіл: 165 російських, 180 єврейських, 140 польських, 115 німецьких, 93 молдавських, 16 білоруських, 10 татарських, 5 грецьких, 5 вірменських, а всього 723 школи [18, с. 61]. Однак стан держбюджету УСРСР упродовж 20-х років не дозволяв виділити навіть 50 % необхідних коштів для організації шкільної справи серед національних меншин. Незначні кошти для потреб національної школи відраховував Наркомос України. З середини 20-х років асигнування Наркомосу збільшувалися. У 1927 р. порівняно з 1926 р. вони навіть подвоїлися. Виділена у 1927 р. найбільша сума за всі попередні роки в розмірі 1 млн 120 тис. крб була досить незначною, щоб забезпечити потреби школи національних меншин [8, арк. 17]. На першій Всеукраїнській нараді у роботі з національними меншинами, яка проходила у січні 1927 р., голова ЦК національних меншин А. Буценко з цього приводу заявив: "... Цих коштів, звичайно, недостатньо, і я думаю, що якщо ми розгорнемо максимально роботу серед нацменшин, то ми зможемо мобілізувати ресурси для нашої культурно-освітньої роботи" [15, с. 59].

На кінець 20-х років планувалося охопити початковим навчанням дітей національних меншин на 100 відсотків [18, с. 61]. Втім, як показало життя, реалізувати на практиці це завдання виявилось не під силу радянській владі. Для того, щоб охопити всіх дітей шкільного віку початковою освітою, у 1929–30 рр. необхідно було відкрити 1346 нових класів та підготувати близько 2000 учителів.

Негативним явищем в організації освіти національних меншин, зокрема, в німецьких колоніях, був перехід на початкову освіту, що означало для колоністів регрес порівняно з довоєнним часом, коли німці мали мережу середніх навчальних закладів. Наприклад, у Хортицькому районі Запорізької округи в 1925 р. існувало 17 початкових шкіл і всього одна семирічка. Така ситуація в системі національної освіти мала місце не лише серед німців-колоністів, але й поляків, болгар та інших. Так, у німецьких колоніях в 1925–26 рр. існувало 319 початкових шкіл і всього 26 семирічних, у 1927–28 рр. – 532 початкові і 43 семирічні школи; серед польського населення у 1925–26 рр. було 155 початкових шкіл і 17 семирічок, у 1927–28 рр. – 304 початкових і 25 семирічок; у місцях компактного проживання болгарського населення в 1925–26 рр. діяла 31 початкова школа і 2 семирічки, у 1927–28 рр. – 44 початкових школи і 4 семирічки. Отже, на кінець 20-х років національні меншини отримали можливість від радянської влади мати переважно початкову школу і лише на 8 % семирічну [20, с. 110].

Становлення національної школи значно ускладнювалось унаслідок нестачі учительських кадрів. Навчальні заклади, які проводили їх підготовку, не

могли забезпечити потреби школи в кадрах з вищою освітою навіть на 50 %. З метою підвищення кваліфікації і перепідготовки вчителів, досить широко практикувалося екстерне і заочне навчання в педвишах [19, с. 35].

Чималі труднощі виникали у зв'язку з підготовкою і перепідготовкою учителів для грецьких шкіл. Уперше грецькі школи були відкриті у 1926 р. Закінчивши влітку 1926 р. курси перепідготовки, учителі були не готові до організації навчального процесу в школі через низький рівень знань греко-еллінської мови й відсутність навчально-методичної літератури. Відновлення греко-еллінської мови, втраченої внаслідок тривалої русифікації, потребувало відповідних заходів на державному рівні: підготовка учительських кадрів, видання підручників, словників [3, арк. 63]. В Україні взагалі не видавалася друкована продукція греко-еллінською мовою, лише у 1928 р. було видано 2 назви книг, накладом 2 тис. примірників. У 1928 р. розпочав свою роботу грецький відділ для підготовки учителів при Маріупольському педтехнікумі [20, с. 111]. Нестача національних учителів відчувалася упродовж 20-х років. Так, у 1927 р. для повного забезпечення національних шкіл педагогічними кадрами необхідно було підготувати 2424 учителів, з них для російських шкіл – 1346, німецьких – 558, єврейських – 180, польських – 140, білоруських – 140, болгарських – 40, татарських – 10, вірменських – 5 [18, с. 61].

За браком асигнувань на потреби освіти, учителі у багатьох випадках утримувалися коштом населення. Наприклад, у Хортицькому районі Запорізької округи у 1925 р. з 43-х учителів 25 отримували платню від батьків учнів [6, арк. 62]. Через брак коштів чимало шкіл припинило свою роботу на Волині, Київщині та інших регіонах України [2, арк. 59]. У тих школах, які продовжували роботу, учительські кадри скорочувалися до мінімуму, внаслідок чого на одного вчителя, наприклад, в школах Херсонської округи у вересні 1926 р. припадало 70–80 учнів [19, с. 113]. Поліпшували ситуацію так звані "умовні школи", які утримувалися виключно коштом населення. Місцеве керівництво особливо хвилювало те, що в таких школах вчителі не проводили політики радянзації національної школи. Тому воно вдавалося до репресивних заходів стосовно вчителів, які перебували у цих школах на утриманні населення і відмовлялися проводити антирелігійну пропаганду та радянїзувати національну школу. Наприклад, з цієї причини у 1925–27рр. у Запорізькій окрузі було звільнено з роботи 12 учителів німецьких шкіл [7, арк. 178].

Складною проблемою, яка вимагала негайного вирішення, була нестача, а то й повна відсутність підручників мовами національних меншин. Станом на весну 1926 р. рівень забезпеченості шкіл підручниками був такий: єврейських – на 60 %, німецьких – на 50 %, польських – на 30 %. Для єврейських шкіл планувалося видати 21 назву підручників, однак у 1926 р. було надруковано 15 назв обсягом 43 друкованих аркуші; для німецьких шкіл заплановано 17 назв підручників, видано 10 назв обсягом 86 друкованих аркушів; для польських шкіл передбачалося випустити 57 назв літератури, у тому числі й навчальної, надруковано всього 5 назв обсягом 29 друкованих аркушів; для болгарських шкіл видано 3 назви підручників, для грецьких і ассирійських по одному букварю. Зовсім були відсутні підручники мовами малочисельних національних меншин [1, арк. 11]. Видання ще 23-х назв підручників єврейською, німецькою, болгарською і польською мовами у 1929 р. не задовольнили потреб національної школи. Для їх повного забезпечення необхідно було видрукувати 96 назв підручників [14, с. 58].

Чималі труднощі в організації навчального процесу були пов'язані з нестачею шкільних приміщень. Ані державний, ані місцевий бюджети не мали коштів на будівництво шкіл, а тому під школи використовувалися будь-які будівлі, хоч деякою мірою придатні для ведення нормальних занять [20, с. 112].

Слід сказати про ставлення національних меншин до організації національних шкіл і навчання дітей рідною мовою. Траплялося чимало випадків, коли представники окремих національних меншин негативно ставилися до відкриття шкіл з національною мовою навчання і навіть намагалися не виказувати приналежність до своєї національності. Наприклад, у Дніпропетровську із 70 тис. євреїв лише 60 відсотків визнали єврейську мову рідною і погоджувалися навчати своїх дітей у національній школі [14, с. 58]. Намагаючись застерегти себе від проявів

антисемітизму, немало єврейських родин віддавали своїх дітей до шкіл з російською або українською мовою навчання. Інші національні меншини, зокрема, греки, болгари, не кажучи вже про малочисельні, вважали, що "з нашою мовою далі села не підеш" [12, арк. 31].

З середини 20-х років почала дещо розширюватися мережа дошкільних установ. У грудні 1927 р. існувало 10 єврейських дитсадків та 10 дитячих будинків, у поляків – 1 дитсадок і 3 дитбудинки, серед російського населення – 18 дитсадків і 12 дитбудинків. Дошкільне виховання дітей краще було організоване в німецьких колоніях. Зокрема, в німецьких районах діяло п'ять і більше дитячих установ. Німецькі дитсадки утримувалися виключно коштом населення [20, с. 113].

Проблему кадрів для національної школи частково розв'язали лише наприкінці 20-х років. Крім короточасних курсів, було відкрито ряд середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, що готували фахівців різних спеціальностей для національних меншин. Так, у 1929 р. з національною мовою навчання діяло 24 індустріальних технікуми, з них – 20 єврейських, 2 польських і 2 німецьких; 27 сільськогосподарських технікумів, з них – 3 з російською мовою навчання, 5 – єврейською, 4 – польською, 4 – німецькою, 4 – болгарською, 1 – грецькою, 1 – греко-татарською і 3 – змішаних; 9 педтехнікумів, у тому числі – 3 єврейських, 2 російських, 1 польський, 1 болгарський, німецький і грецький з татарським відділенням [20, с. 113].

Крім технікумів, існував польський інститут народної освіти в Києві, 5 єврейських відділень при вишах і одне німецьке відділення при Одеському інституті народної освіти [18, с. 65]. У вишах України, як свідчать архівні матеріали, у 1927–28 рр. навчалася 18,7 % єврейської молоді від загальної кількості студентів, у технікумах – 16,9 %, на робфаках – 17,1 % [4, арк. 4]. З єврейською мовою навчання діяв цілий ряд профтехосвітніх закладів, зокрема 19 профтехшкіл та 4 відділи при них, шкіл ФЗУ – 6, шкіл кустарів – 8; 2 сільськогосподарські школи, 1 школа робітничої молоді й школа-майстерня. В цілому у системі профтехосвіти навчалася у 1927 р. 3140 осіб єврейської молоді [9, арк. 21]. За кількісним складом навчальних установ існуюча мережа навчальних закладів національних меншин була досить незначною і не могла охопити усієї молоді.

У 20-х роках в Україні також діяли наукові установи національних меншин, які поряд з проведенням науково-дослідницької роботи займалися підготовкою національних кадрів. До таких наукових установ відносилися: інститут єврейської культури при ВУАН, кабінет національних меншин при етнографічній комісії ВУАН, кафедра польської культури при ВУАН, кафедра з національного питання при інституті марксизму [18, с. 65].

Партійно-радянське керівництво надавало великого значення розширенню мережі культурно-освітніх закладів як ідеологічних центрів, котрі повинні сприяти подальшій радянській організації населення національних районів. Якщо у 1925 р. було 9 клубів, 50 сільбудинків, 252 хати-читальні, 60 бібліотек, 289 пунктів ліквідації неписьменності та 122 червоних куточків, то у 1926 р. кількість клубів зросла до 85 одиниць, сільбудів – 150, хат-читалень – 441, бібліотек – 213, пунктів лікнепу – 930, червоних куточків – 235 одиниць. Отже, число культурно-освітніх установ збільшилося з 1322 одиниць у 1925 р. до 3974 у 1926 р. [4, арк. 14]. Із загальної кількості культурно-освітніх установ фінансувалися з держбюджету частково сільбудинки і хати-читальні. На кошти місцевого бюджету утримувалися переважно пункти ліквідації неписьменності та школи малописьменних [4, арк. 5]. Важливою подією в культурному житті єврейського і польського населення було відкриття у 1925 р. єврейського державного театру в Харкові і польської драмстудії у 1926 р. в Києві [5, арк. 85].

Певних успіхів на кінець 20-х років досягла бібліотечна справа національних меншин. Їх бібліотеки (крім російських) мали вже 730 тис. книг, в той час, як в українських бібліотеках знаходилося 31 млн книг. Отже, книгофонди національних бібліотек порівняно з українськими становили всього 2,3 % [17, с. 67]. Зростала мережа бібліотек національних меншин, а відповідно і кількість літератури. У 1929 р. існували єврейська і польська центральні бібліотеки, нацвідділи при окружних бібліотеках [10, арк. 88].

Особливе значення в галузі культурно-освітньої й агітаційно-пропагандистської роботи надавалося періодичній пресі та друкованим виданнями мовами національних меншин. На Другій Всеукраїнській нараді у роботі з національними меншинами, представник Наркомосу В. Гірчак заявив: "Робота преси, як і вся робота серед нацменшин, має величезне значення і значення ударного завдання" [14, с. 71]. На нараді були зазначені недоліки в організації преси національних меншин. З усіх газет національних меншин, що видавалися в Україні, задовільний тираж мала лише єврейська газета "Зай Грейт" (28 тис. примірників), інші – від 3-х до 15 тис. У 1929 р. мовами національних меншин друкувалися такі періодичні видання: єврейською – газети "Дер Штерн", "Дас соціалістше Дорф", "Юнге Гвардіє", "Зай Грейт"; журнали – "Ді роте Вельт", "Проліт", "Ратен Більдунг", "Октябрь", "Гезунд унд Арбайт"; польською мовою – газети "Серп", "Голос молодзежі" і "Бондзь Готув"; журнали – "Порадник освітянина"; німецькою мовою – газети "Дас нойе Дорф", "Комуністше Ерціунг", "Ді Громпетше"; болгарською мовою – газети "Колективіст" і "Будь готов" [16, с. 25]. Фінансування періодичної преси національних меншин з держбюджету розпочато з 1926 року, до цього часу на пресу виділялися кошти з резервного фонду РНК УСРР. У 1926–27 рр. асигновано для преси національних меншин 252 тис. крб. Це була найбільша грошова сума, виділена за останні роки. Фінансова підтримка видавничої справи державою сприяла збільшенню тиражу книжкової продукції. Так, у 1926 р. видано 99 назв книг тиражем 645,5 тис. примірників, у 1926 р. – 309 назв загальним тиражем 1675 тис. примірників. За кількістю друкованих аркушів найбільше книг було випущено Центрвидавком єврейською мовою – 569 др. аркушів, німецькою – 450, польською – 308, болгарською – 263, російською – 114 др. аркушів [20, с. 115]. Загалом видавнича справа мала ряд труднощів і недоліків. Це, по-перше, довготривалий процес видання книг, нестача кваліфікованих перекладачів і редакційних працівників; по-друге, слабка поліграфічна база та розпорошення видавничої роботи в трьох видавництвах (ДВОУ, Центрвидав, Культур-Ліга).

Видавнича справа національних меншин у 20-х роках перебувала під постійним контролем більшовицької партії, яка вимагала посилити марксистську критику художньої літератури й розгорнути нещадну боротьбу з міщанськими, буржуазними, націоналістичними та іншими ворожими проявами в художній літературі національних меншин. Саме на цьому наголошувалося на 2-й Всеукраїнській нараді по роботі з національними меншинами [14, с. 59]. Більшовицькі цензори наполегливо вишукували в літературних творах письменників національних меншин "дрібнобуржуазні", "міщанські" й "куркульські" впливи. Наприклад, міщанськими творами була названа збірка віршів німецького поета Іогана Буха, у яких нібито лунали заклики до послаблення класової боротьби. Новели польських авторів Струга, Пруса і Маріона були віднесені до правоопортуністичних, а в болгарській літературі начебто вихвалявся куркуль та куркульське господарство.

Висновки. Узагальнюючи сказане, зазначимо, що в більшості випадків освіта національних меншин була у складному становищі. Маючи давні традиції, багаточисельні національні общини (німці і євреї, росіяни і поляки) самі вирішували освітні проблеми. Вони мали свої школи і вчителів, підручники і приміщення, вищі освітні заклади. Найбільше страждали малочисельні народності – їм нав'язували в основному російське і частково українське навчання (хоча можна відзначити, що українське вони самі вибирали). Значну частину освітніх установ і їх працівників населення утримувало самостійно. Дошкільних установ для національних меншин було дуже мало, окремих наукових установ також, мізерною була і кількість бібліотек. Книга в основному була російська й українська, а національна складала менше 10%.

Національні культосвітні заклади в цей період оголосили "націоналістичними" і закривали. Влада активно підтримувала кіно і радіо, які пропагували радянську ідеологію. Таким чином, кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. ознаменувався початком жорсткого курсу на "повну ліквідацію куркуля та

національної куркульської культури". У 30-х роках сталінська машина остаточно ліквідувала як українську національну, так і інші національні культури.

Література

1. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 10.
2. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 17.
3. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 100.
4. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 131.
5. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 249.
6. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 253.
7. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 263.
8. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 335.
9. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 370.
10. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 412.
11. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 452.
12. ЦДАВО України, ф. 413, опис 1, справа 564.
13. ЦДАГО України, ф. 1, опис 20, справа 2496.
14. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 3, спр. 11.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 3, спр. 15.
16. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 3, спр. 16.
17. Гітлянський А. Коларівський район потребує більше уваги / А. Гітлянський // Радянська Україна. – 1934. – № 10. – С. 47–49.
18. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Х. : Центриздат, 1931. – 80 с.
19. Євтух В. Б. Німці в Україні 1920–1990 / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К., 1994. – 180 с.
20. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.